

مقریزی و کتاب المواعظ و الاعتبار

• سوسن نیکجو

نویسی کاملاً مشهود است.

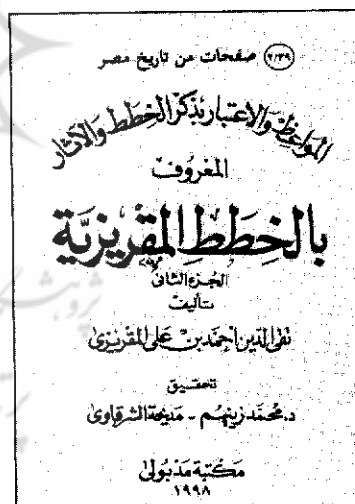
در واقع تاریخ نگاری دوره تیموری، دنباله تاریخ نویسی عصر مغول بود که با ترکیب‌های تازه عرضه گردید. به دلیل اقامت جمع کثیری از عالمان و دانشمندانی که در پی حمله مغول به مصر و شام گریخته بودند و نیز در سایه توجهات حاکمان مملوک مصر^۱، تاریخ نگاری در این حوزه با وجود تهی بودن از اصالت و استقلال، موقعیت خود را به مانند سده‌های قبل حفظ کرد و مصر و شام هم چنان به عنوان غنی‌ترین حوزه تاریخ نگاری عربی باقی ماند.

تاریخ نگاری عربی در قرن نهم هجری، به ویژه در دمشق و حلب تا حدی اعتلا یافت، به گونه‌ای که در اواخر سلطنت مماليک، مکتب ممتازی از تاریخ نویسان مصری با ظهور مقریزی و دیگران آشکار گردید و آثار مهمی توسط آن‌ها به رشته تحریر درآمد.^۲

زندگینامه:

تقی‌الدین ابوالعباس احمد بن علی بن عبدالقادر مقریزی^۳ (۷۶۶-۸۵۴) از جمله بزرگترین تاریخ نویسان و محدثان مشهور مصر، در قاهره به دنیا آمد. اجداد وی در قاهره وظایف مهمی را بر عهده داشتند و در علوم مختلف سرآمد بودند، از این رو مقریزی تحت نظر جدّ خود این صنایع با فقه حنفی آشنا گردید و تا زمان درگذشت پدرش به سال ۷۸۶ هجری، بر این مذهب باقی ماند و سپس به مذهب شافعی روی آورد.^۴

علاقه مقریزی به کسب علم و فراگیری دانش به حدی بود که در سفر و حضر نه تنها با عالمان و فقیهان عصر خود، که با بازرگانان نیز

■ المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط والآثار

■ نوشته: تقی‌الدین ابوالعباس احمد مقریزی

■ تصحیح: محمد زینهم و مدیحة الشرقاوی

■ ناشر: چاپخانه مدبولی قاهره، ۱۹۹۸ م. ۳ جلد

مقدمه:

اگر چه فتوحات مغول در آغاز پیشرفت فرهنگ و تمدن مسلمانان در سده‌های هفتم و هشتم هجری را دچار وقفه کرد، ولی موجب انحطاط کامل آن نگشت. چنان که برخی از رشته‌های فرهنگی پس از چند دهه افول مجدداً رونق گرفت که در این میان شکوفایی تاریخ

مناره مسجد الازهر قاهره،

مصر ◀

تاریخ نگاری عربی در قرن
 نهم هجری، به ویژه در دمشق
 و حلب به حدی اعتلا یافت که
 در اواخر سلطنت ممالیک،
 مکتب ممتازی از تاریخ
 نویسان مصری با ظهور
 مقریزی و دیگران آشکار گردید
 و آثار مهمی توسط آن‌ها به
 رشته تحریر درآمد

نشست و برخاست می‌کرد و از آنان مطالبی اخذ می‌نمود. در هنگام اقامت خود در مکه و سپس در شام با بزرگانی چون: آمدی، بلقینی، عراقی و سبکی ملاقات و از آنان اجازه دریافت کرد. وی علاوه بر فقه و حدیث، تاریخ را نیز در حضور بزرگان عصر خود فرا گرفت. چنان که در اثنای اقامتش در قاهره و تولیت قضای مالکی از استادش ابن خلدون، تاثیر فراوانی پذیرفت. مقریزی در فنون متعدد دانش تلاش فراوان نمود و در علم رمل و اسطرلاب و غیر آن نیز بهره داشت.^۵ مقریزی پس از بازگشت از زیارت مکه، به مشاغل دولتی روی آورد. وی مدتی در قاهره نایب حاکم شرع و متصدی امور حسبیه بود. اما با تعیین بدرالدین عینی به این سمت در سال ۷۸۱ هجری از این کار معزول و متصدی وعظ و خطابه در مسجد جامع عمرو و مدرسه سلطان حسن و سپس امام جامع الحاکم و مدرس حدیث در مدرسه مویدیه گردید.

سلطان برقوق (۷۸۴-۷۹۱) ه. ق. چندین بار تولیت قضای دمشق را به او پیشنهاد نمود و در سال ۷۹۱ وی را به عنوان محتسب قاهره انتخاب کرد و بعدها نیز در نیروی دریایی مسئولیتی^۶ به وی تحویل گردید.

مقریزی در سال ۸۱۱ ه. ق. در دمشق متولی اموال وقفیه در قلانسیه و بیمارستان نوری گردید و در همان زمان نیز تدریس در تعدادی از مدارس از جمله مدرسه اشرفیه و اقبالیّه را بر عهده گرفت. مدّت ده سال نیز مسند قضای شهر دمشق را بر عهده داشت. بعد از آن به قاهره بازگشت و از وظایف حکومتی کناره گرفت.
 مقریزی بار دیگر به سال ۳۴، به همراه خانواده خود به زیارت

حجّ رفت و مدّت پنج سال را در مجاورت کعبه به تدریس و تألیف پرداخت و بعد از بازگشت تا پایان عمر به نگارش و تألیف در علوم مختلف، به ویژه تاریخ گذرانید. سرانجام در سال ۸۴۵ به دنبال یک بیماری طولانی در قاهره درگذشت.^۷

شهرت و اعتبار مقریزی به حدی است که بزرگترین مورخان مصری در نیمه اول قرن نهم هجری چون، ابن تغری بردی، سخاوی، ابن حجر عسقلانی و العینی در زمره شاگردان وی بوده‌اند. مقریزی با مؤلفان بزرگی چون ابن عربشاه و بزرگانی چون خلیل بن شاهین و خالدی نیز معاصر بوده است.^۸

مقریزی نیمی از مطالب اثر خود را به احوال قاهره و اخبار خلفای آن، نقشه‌ها، مناطق، محلات، دروازه‌ها، گرمابه‌ها، بازارها، میدان‌ها، قلعه‌ها، مساجد، معابر مقابر و صاحبان مذاهب مختلف ساکن آن شهر اختصاص داده است

آثار مقریزی متنوع و بالغ بر ۲۰۰ مجلد بوده که از بین آن‌ها تالیفات تاریخی وی از شهرت بسیاری برخوردار است.^۹

معرفی کتاب المواعظ والاعتبار

مقریزی با هدف تهیه مجموعه معروفی درباره سرزمین مصر و احوال ساکنان آن، مجمل و خلاصه‌ای از اخبار پراکنده این اقلیم را در سال ۸۲۰ تحت عنوان المواعظ والاعتبار بذكر الخطط و الآثار در هفت جزء گردآوری نمود.

کتاب خطط شامل مقدمه‌ای در جغرافیای تاریخی، وصف دقیق شهرها و آثار مصر دوران قدیم و قرون وسطی است. توجه ویژه مقریزی به دوشهر فسطاط و قاهره به حدی است که نیمی از اثر خود را به احوال قاهره و اخبار خلفای آن، نقشه‌ها، مناطق، محلات، دروازه‌ها، گرمابه‌ها، بازارها، میدان‌ها، قلعه‌ها، مساجد، معابد، مقابر و صاحبان مذاهب مختلف ساکن آن شهر اختصاص داده و کتاب را با ذکر عللی که موجب خرابی اقلیم مصر شده، به اتمام رسانده است.

مقریزی خطط را با تکیه بر نوشته‌های پیشینیان، روایات مشایخ و بزرگان^{۱۰} و مشاهدات شخصی خود به رشته تحریر درآورده است.

مؤلف متذکر می‌شود که به دلیل نامشخص بودن زمان‌ها نتوانسته اثرش را بر اساس نظم زمانی تهیه کند، لذا پایه کار خود را بر حسب سرزمین‌ها و یا مناطق و تا حد اندکی نظم منطقی موضوعات تنظیم نموده است.^{۱۱}

مقریزی در مقدمه خطط فهرست آخرین کتاب‌های نوشته شده در باب مصر را که مورد استفاده‌اش بوده، آورده است. از جمله الروضه البهیه الزاهره فی خطط المعزیه القاهره، نوشته ابن عبدالظاهر (م. ۶۹۲ ه. ق.) که مأخذ اصلی مقریزی و تمامی کسانی است که در مورد خطط قاهره مطالبی نوشته‌اند. مقریزی به این کتاب با عنوان خطط القاهره اشاره کرده است.

توصیف مقریزی از نقشه داخلی قصر فاطمی، وصف ایوان‌های مختلف قصر و خزاین آن، چگونگی جلوس خلیفه برایوان و مواکب خلافت به طور کامل از کتاب نزهه المقلتین فی اخبار الدولتین، اثر ابن الطویر ابو محمد المرتضی عبدالسلام بن الحسن القیسرانی (م. ۶۱۷ ه. ق.) گرفته شده است.

تفصیل مطالب در خصوص انواع خوردنی‌ها، زیورآلات، و خلعت‌هایی که در مراسم و مناسبت‌ها برای بزرگان دولت فاطمی به ویژه در دوران خلافت الامر باحکام الله (۴۹۵-۵۲۴ ه. ق.) و وزارت مأمون البطانحی (بین سال‌های ۵۱۵ و ۵۱۹ ه. ق.) در نظر گرفته شده بود از تاریخ ابن المأمون، نوشته امیر جمال الدین ابوعلی

موسی بن مأمون بطانحی (م. ۵۸۸ ه. ق.) اخذ شده است که جزء مصادر خطط ابن عبدالظاهر نیز بوده است.

وصف عمومی شهر قاهره در خصوص محدوده شهر، بناها، ساکنان، خلیج‌ها و برکه‌های موجود در آن هم از کتاب المغرب فی حلی المغرب علی بن موسی بن سعید مغربی (۶۸۵ ه. ق.) از نسخه‌ای به خط خود ابن سعید اقتباس شده است.

دیگر مصادر مقریزی در خطط، کتاب الموالی محمد بن یوسف کندی (م. ۳۵۰ ه. ق.)؛ الذبیل علی کتاب الامراء کندی؛ اتمام کتاب الکندی فی اخبار امراء مصر؛ سیره الاخشید؛ سیره المعزالدین الله ابن زولاق (م. ۳۸۶ ه. ق.) و تاریخ حلب ابن ابی طی (م. ۶۳۰ ه. ق.) بوده است.

مقریزی از کتاب‌های دیگری نیز در خصوص خطط استفاده کرده، لیکن نامی از آن‌ها نبرده است. از جمله: الانتصار ابن دقماق (م. ۸۰۹ ه. ق.) و کتاب خطط المصر اوحدی (م. ۸۱۱ ه. ق.) که اکنون در دسترس نیست.^{۱۲}

علاوه بر آثار ذکر شده، مؤلف کتاب‌های عقد جواهر الاسفاط و انعاط الحنفا و السلوک را که در مورد تاریخ مصر از فتح اسلامی تا پایان وقایع سال ۸۴۴ هجری است، به عنوان پیش نویس و مقدمه‌ای برای نگارش اثر بزرگتر خود خطط قرار داده که به دلیل اهمیت آن را بر سایر آثار او مقدم دانسته‌اند.^{۱۳}

علاوه بر این‌ها مقریزی از مصادر دیگری که در درجه دوم اهمیت قرار داشته نیز بهره برده است. از آن جمله می‌توان به ایقاظ المتغفل و اتعاط المتامل فی الخطط ابن متوج (م. ۷۳۰ ه. ق.)؛ اخبار مصر و عجائبها نوشته ابراهیم بن وصیف شاه؛ مفرج الکرוב فی اخبار بنی ایوب اثر ابن واصل (م. ۶۹۷ ه. ق.)؛ المختصر فی اخبار البشر ابو الفدا (م. ۷۳۲ ه. ق.)؛ الروضتین ابوشامه؛ المنتظم ابن جوزی؛ نهایه الارب نویری و عقد الجمان العینی اشاره کرد.

مقریزی با ذکر مسائلی چون عمران و آبادی قاهره، روش زندگانی امیران و بزرگان، عادات و رسوم، نحوه اداره، توزیع و چگونگی دریافت مالیات‌ها، موقعیت مستاجران و شیوه‌های مختلف اجاره زمین‌ها، اوضاع سیاسی، اداری، مالی، فرهنگی و عمرانی مصر و به خصوص قاهره را به خوبی توصیف کرده است.

تلاش جدی مقریزی در توصیف شهر مصر با استفاده از منابع و مأخذ اصیل و معتبر به درجه‌ای است که با وجود نگارش کتاب‌های متعدد در این مورد، حتی بعد از او، اثرش هم چنان در ردیف کاملترین، معتبرترین و مشهورترین کتاب‌های خطط قرار گرفته است.

هر چند مقریزی در مقدمه پیش نویس اثر خود به خوبی به بیان

مفهوم تاریخ و راه و روش و هدف از تألیف خطط پرداخته، اما مانند استادش ابن خلدون موفق به تطبیق آن با نظریه خود نشده است.^{۱۳} سخاوی، ضمن تحسین از مقریزی، وی را خالی از انتقاد ندانسته و او را به عدم اتقان در نقل روایات متهم می‌کند. او انتقاد از مقریزی را تا بدان جا رسانیده که حتی انتساب خطط را به وی انکار کرده و آن را متعلق به شخص دیگری به نام شهاب الدین احمد بن عبدالله بن حسن الاوحدی (م. ۸۱۱ ه.ق.) می‌داند. وی معتقد است که مقریزی با دستیابی به یادداشت‌های اوحدی با عنوان خطط مصر والقاهره و زیاد کردن مطالب غیر لازم، بدون آن که ذکری از مؤلف اولیه آن به میان آورد، اثر را به نام خود به ثبت رسانیده است. انتقاد سخاوی نسبت به تمامی شخصیت‌های معاصر خود، موجب گردیده تا اظهارات وی در خصوص شخصیت و آثار علمی مقریزی مورد توجه قرار نگیرد.^{۱۵}

ابو حامد محمد بن عبدالرحمن المقدسی المصری الشافعی (م. ۸۹۳ ه.ق.) فصل مستقلی از کتاب خود با عنوان الفوائد النفیسه الباهره فی بیان حکم شوارع القاهره فی مذاهب الائمة الاربعه الزاهره را به نقل از خطط مقریزی اختصاص داده است. در دوران فترتی که در پی استقلال مصر بعد از فتح عثمانی به سال ۹۲۳ پدید آمد، تنها سه کتاب در زمینه خطط مصر نوشته شد که در این میان تنها بعضی از نویسندگان تاریخ، فصولی را در وصف خطط نوشتند. از آن جمله ابن تغری بردی فصلی از جزء چهارم کتاب النجوم الزاهره را به خطط قاهره و تأسیس آن در عصر فاطمیان اختصاص داد و در قسمت خطط قاهره به تغییرات و توسعه‌هایی که در پایتخت مصر تا عصر وی روی داده، بدون اشاره‌ای به اثر مقریزی، پرداخته است.

شمس الدین ابو عبدالله السرور البکری (م. ۱۰۶۰ ه.ق.) در کتاب خود با عنوان کطف الازهار من الخطط و الآثار علاوه بر مختصر و مرتب کردن خطط مقریزی، فصلی را در خصوص قاضیان مصر تا مرگ زین العابدین افندی قاضی (م. ۱۰۵۶ ه.ق.) به آن افزوده است. بکری در مقدمه اثر خود علت این امر را اطناب و نامرتب بودن خطط مقریزی ذکر می‌کند.

تلخیص دیگری که از اثر مقریزی صورت گرفته، کتاب الروضه البهیة فی تلخیص کتاب المواعظ والاعتبار المقریزیه نوشته ابن عبدالظاهر است که از ابتدای کتاب تا مدینه رعماس را شامل است. سلسله طولانی کتاب‌های خطط مصری به کتاب خطط التوفیقیه الجدیده المصر القاهره و مدنها و بلادها القدیمة و الشهییده، نوشته علی پاشا مبارک ختم می‌شود. وی مبنای کار خود را خطط مقریزی قرار داد و آن چه که در مدت چهار قرن فاصله بین اثر

وی و مقریزی اتفاق افتاده بود را به رشته تحریر در آورد و در واقع قاهره کنونی را به گذشته آن در عصر مقریزی متصل کرد. هر چند مبارک تمامی شهرها و آبادی‌های مصر را با تراجم و شرح حال فراوان اعیان آن در زمان‌های مختلف جمع‌آوری نمود، لیکن میان اثر وی و مقریزی تفاوت بسیاری وجود دارد. با توجه به دقت فراوان مقریزی، کار وی را می‌توان اساس و پایه خطط‌ها برشمرد. در حالی که مبارک اغلب مطالب خود را از مقریزی نقل کرده و آن چه را که خود نیز افزوده، جدا از ارتباط لازم در توصیف است.^{۱۶}

به دلیل اهمیت کتاب خطط، در قرن ۱۹ م. این اثر مورد توجه شرق‌شناسان قرار گرفت و نسخه‌های خطی آن از کتابخانه‌های بیرون کشیده شد و به چاپ رسید.

نسخه‌ای از این تألیف در کتابخانه ملی پاریس توسط مستشرقانی چون لوئیس لانگلس^{۱۷} سیلوستر دوساسی^{۱۸}، کاتمر^{۱۹} و وستنفلد^{۲۰} همزمان با انتشار سفرنامه عبداللطیف بغدادی به چاپ رسید.

در سال ۱۲۷۰ ه.ق. م. / ۱۸۵۳ م. چاپخانه بولاق مصر به چاپ کاملی از اثر اقدام نمود، که البته مانند سایر آثار این چاپخانه دارای خطاهای فراوان و افتادگی‌های زیادی بود.^{۲۱}

پس از بررسی‌های متعلق به تاریخ مصر و قاهره که بر چاپ بولاق تکیه داشت، افرادی چون پل کارانوا^{۲۲}، برشم^{۲۳} و سالمن^{۲۴}، به اهمیت این کتاب آگاه شدند و ضرورت چاپ صحیح کتاب و جبران اشتباهات گذشته آن احساس شد. تا این که ویت^{۲۵} از جمله مصرشناسان برجسته در دوران اسلامی اجزایی از آن را در قاهره در چاپخانه انجمن فرانسوی آثار مصری به سال ۱۹۱۱-۱۹۲۳ م. منتشر کرد.

آخرین تصحیح خطط، توسط محمد زینهم و مدیحة الشراوی با حواشی احمد احمد زیاده به سال ۱۹۹۸ م. در چاپخانه مدبولی شهر قاهره در «مجموعه صفحاتی از تاریخ مصر» در سه جلد و هفت فصل به چاپ رسیده است. هر جزء از اجزای هفتگانه کتاب نیز خود به چندین قسمت تقسیم می‌گردد.

جلد اول حاوی سه فصل است، مشتمل بر خلاصه‌ای از اخبار سرزمین مصر و احوال نیل، سرزمین‌ها، کوه‌ها، شهرها و ذکر فسطاط مصر و امیران آن.

جلد دوم، حاوی دو فصل است، فصل چهارم و پنجم مشتمل بر اخبار قاهره، ابنه و آثار آن.

جلد سوم، مشتمل بر دو فصل است. فصل ششم و هفتم درباره قلعه جبل و امیران کرد و ممالیک بحری و برجی است. مقریزی اثر خود را با ذکر خرابی مصر به پایان رسانیده است.

شهرت و اعتبار

مقریزی به حدی

است که بزرگترین

مورخان مصری در

نیمه اول قرن نهم

هجری چون ابن

تغری بردی،

سخاوی، ابن حجر

عسقلانی و العینی در

زمره شاگردان وی

بوده‌اند

**تلاش مقریزی در
توصیف شهر مصر با
استفاده از منابع و مأخذ
اصیل و معتبر، اثر وی را
در ردیف کاملترین،
معتبرترین و
مشهورترین کتاب‌های
خطوط قرار داده است**

پی نوشت‌ها:

- ۱- ابن تغری بردی، جمال‌الدین، حوادث الدهور فی مدى الایام و الشهور، تحقیق محمدکمال‌الدین عزالدین، عالم‌الکتاب، ۱۴۱۰ هـ / ۱۹۹۰ م، الجزء الاول، ص ۱۲.
- ۲- گیب، ه.آ.ر.، و دیگران، تاریخنگاری در اسلام، مجموعه مقالات ترجمه و تدوین یعقوب‌آزند، نشر گستره، تهران، ۱۳۶۱، چاپ اول ص ۳۵.
- ۳- مقریزی نسبت به حاره‌المقارزه نام محله‌ای در شهر بعلبک که اجداد وی از مردم آن شهر بوده‌اند دارد. رک: المقریزی، تقی‌الدین، احمد بن علی، اتعاض الحنفیاباخبار الائمة الفاطمیین الخلفا، تحقیق جمال‌الدین شیال، لجنه احیاء التراث الاسلامی، قاهره، ۱۳۷۸ هـ.ق / ۱۹۶۷ م، مقدمه ص ۱۱؛ همو النزاع و التخاصم بنی هاشم و بنی امیه، ترجمه و شرح و مقدمه جعفر غضبان [بی‌نا]. [بی‌جا]، ۱۳۲۹ شمسی، مقدمه ص ۲۰؛ السخاوی، ابوالحسن، نورالدین، علی بن احمد، تحفه الاحیاب و بغیه الطلاب فی الخطوط و المزارات و التراجم و البقاع و المبارکات، تحقیق و تعلیق محمود ربیع، حسن قاسم، بی‌جا، ۱۳۵۶ هـ.ق / ۱۹۳۷ م، الطبعة الاولى، ص ۳۷.
- ۴- مقریزی، اتعاض الحنفی، مقدمه صص ۱۱-۱۳؛ همو، النزاع و التخاصم، مقدمه ص ۲۰؛ ابن‌العماد الحنبلی، عبداللهی، ابوالفلاح، شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، المكتب النجاولی لطباعة و النشر و التوزیع، بیروت، لبنان بی‌تا، جلد نهم، ص ۳۷۰؛ الزرکلی، خیرالدین، الاعلام، بی‌نا، مصر ۱۳۷۵ هـ.ق الطبعة الثانية، جلد اول، ص ۱۷۷ و ۱۷۸؛ مصطفی‌زیاده، محمد، المورخون فی مصر، فی القرن الخامس عشر المیلادی (القرن التاسع الهجری)، لجنه التألیف و الترجمة و النشر، [مصر]، ۱۹۴۹ م، ص ۶.
- ۵- رک: مقریزی، النزاع و التخاصم، مقدمه، ص ۲۱.
- ۶- عبدالله، عبدالغنی، معجم المورخین المسلمین حتی القرن الثاني عشر الهجری، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۱/۱۹۹۱، ص ۱۷۱.
- ۷- رک: مقریزی. اتعاض الحنفی، مقدمه صص ۱۱-۱۳؛ همو، السکوک لمعرفة دول الملوک، تصحیح و حواشی محمد مصطفی‌زیاده طبعه الثانية، قاهره: لجنة التألیف و الترجمة و النشر، ۱۹۵۶ م، ایضاً، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، مجلد الاولى بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ / ۱۹۹۷ مقدمه ص ۳؛ همو، النزاع و التخاصم، مقدمه ص ۲۱؛ ابن تغری بردی الاتابکی، جمال‌الدین ابوالمحاسن یوسف، المنهل الصافی و المستوفی بعد الوافی، تحقیق و حواشی، محمد محمد امین، مقدمه سعید عبدالفتاح عاشور، الهيئة المصریه الكتاب ۱۹۸۴، ایضاً، تحقیق احمد یوسف نجاتی، قاهره: دارالکتب المصریه، ۱۳۷۵ / ۱۹۵۶، ج ۱، صص ۳۹۴-۳۹۷؛ السخاوی، ابوالحسن، نورالدین علی بن احمد، تحفه الاحیاب و بغیه الطلاب فی الخطوط و المزارات و التراجم و البقاع المبارکات، تصحیح و تعلیق محمود ربیع، حسن قاسم، ۱۳۵۶ / ۱۹۳۷، ص

- ۳۷؛ البیان سرکسیس، یوسف، معجم المطبوعات العربیه و العربیه، مجلد الثاني، قم: منشورات المكتبة المرعشی النجفی، ۱۴۱۰، صص ۱۷۷۸ و ۱۷۷۹؛ مدرّس رضوی، محمد علی، ریحانة الادب، جلد پنجم، چاپ سوم، کتابفروشی خیام [بی‌جا]، ۱۳۶۹، ص ۳۷۴؛ دو. وو. کارا، متفکران اسلام، ترجمه محمد رضا شجاع رضوی، جلد اول، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۴، صص ۱۲۹ و ۱۳۰.
- ۸- مقریزی، السلوک، مقدمه، ص و؛ مصطفی‌زیاده، المورخون فی مصر، صص ۱۶ و ۱۷ و ۲۳.
- ۹- مقریزی، النزاع و التخاصم، مقدمه صص ۲۲ و ۲۳؛ البیان سرکسیس، معجم المطبوعات، ۱۷۷۹/۲.
- ۱۰- المقریزی، تقی‌الدین، احمد بن علی، سوّده کتاب المواعظ و الاعتبار فی ذکر الخطط و الآثار، تحقیق امین فواد سیّد، لندن؛ موسسه الفرقان لتراث الاسلامی، ۱۴۱۶ / ۱۹۹۵، ص ۶۱.
- ۱۱- عبدالله، معجم المورخین المسلمین، ص ۱۷۳.
- ۱۲- رک: مقریزی، مسوده کتاب المواعظ، صص ۶۸-۸۹.
- ۱۳- مصطفی‌زیاده، المورخون فی مصر، ص ۱۳.
- ۱۴- مقریزی، مسوده کتاب المواعظ، ص ۶۴.
- ۱۵- مقریزی، احمد بن علی، النزاع و التخاصم، ص ۹ و ۱۰؛ سیوطی، جلال‌الدین، حسن المحاضره فی اخبار مصر و القاهره، بی‌نا، بی‌جا، بی‌تا، المجلد الاول، ص ۲۳۹.
- ۱۶- رک: مقریزی، مسوده کتاب المواعظ، مقدمه، صص ۲۴ و ۲۷ و ۳۰-۳۱.
- 17- L. Langles.
- 18- Desasy.
- 19- Quatre mere.
- 20- Wusten Feld.
- ۲۱- رک: مقریزی، مسوده کتاب المواعظ، مقدمه صص ۲ و ۳؛ بدوی، عبدالرحمان، فرهنگ کامل خاورشناسان، مترجم شکرالله خاکرند، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۵، ص ۴۳۲.
- 22- Casanova.
- 23- Berchern.
- 24- Salemann.
- 25- Wiet.

